

Кравцова Зоріна Сергіївна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права Юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, бульвар Тараса Шевченка, 14, Київ, 01601. тел.: +38 063 3381355., e-mail: Kravtsovaz@ukr.net

ORCID:0000-0002-9708-1999

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРОВОА ДУМКА ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. ПРО ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Анотація: Стаття присвячується аналізу та узагальненню політико-правової думки українських і зарубіжних правознавців ХІХ – поч. ХХ ст. (І. Андреевський, Й. Блюнчлі, О. Градовський, Г. Еллінек, М. Ковалевський, Ф. Кокошкін, Ф. Кольб, М. Коркунов, С. Котляревський, М. Лазаревський, Л. Петражицький, М. Реннекамф, О. Романович-Славатинський, М. Трубецкой, Б. Чичерін, Л. Штейн і ін.) щодо конституційних засад організації та здійснення державної влади. Обґрунтовується думка, що саме у цей період, згаданими і іншими ученими-конституціоналістами, було сформовано систему загальних принципів, які визначили сутність і соціальне призначення держави, конституційних основ організації та здійснення нею своїх владних повноважень.

Наголошується, що дослідження конституційних засад організації та здійснення державної влади отримало своє нове звучання після появи перших конституцій і конституційних актів, які закріпили здобутки т.з. «великих революцій» початку буржуазної епохи в Нідерландах, Англії, США, Франції, Польщі та ін. держав. При цьому, поява перших буржуазних конституцій у Європі та Америці збагатила традиційні механізми правового регулювання щонайменше трьома основними предметами: права і свободи людини та їх гарантії; народовладдя, а також конституційні основи організації та здійснення державної влади. У подальшому ж, з появою та розвитком у ХІХ ст. науки конституційного права, тогочасні правознавці обґрунтували ключові засади організації та здійснення державної влади у конституційній державі. Більшість із них (верховенство права, поділ влади і система балансів між гілками державної влади, парламентське правління, відповідальність держави перед громадянами і громадянським суспільством і ін.) зберігають свою актуальність і закріплені в конституціях України і зарубіжних держав і в ХХІ ст.

Ключові слова: держава, конституційна держава, державна влада, конституційні засади організація і здійснення державної влади, конституціоналізм, наука конституційного права.

CONSTITUTIONAL LEGAL OPINION XIX – BEGINNING XX CENTURY ABOUT THE BASICS OF ORGANIZATION AND EXERCISE OF STATE POWER

Abstract: The article is devoted to the analysis and generalization of political and legal thought of Ukrainian and foreign jurists of XIX – beginning. XX century. (I. Andreevsky, J. Blunchli, O. Gradovsky, G. Ellinek, M. Kovalevsky, F. Kokoshkin, F. Kolb, M. Korkunov, S. Kotlyarevsky, M. Lazarevsky, L. Petrazhitsky, M. Rennekampf, O. Romanovich-Slavatynskiy, M. Trubetskoy, B. Chicherin, L. Stein, etc.) on the constitutional foundations of the organization and exercise of state power. It is argued that during this period, mentioned by other constitutionalist scholars, a system of general principles was formed, which determined the essence and social purpose of the state, the constitutional foundations of the organization and the exercise of its power. It is emphasized that the study of the constitutional foundations of the organization and exercise of state power got its new sound after the emergence of the first constitutions and constitutional acts that consolidated the achievements of the so-called. The “great revolutions” of the beginning of the bourgeois era in the Netherlands, England, the USA, France, Poland and others. states. At the same time, the emergence of the first bourgeois constitutions in Europe and America enriched the traditional mechanisms of legal regulation in at least three basic subjects: human rights and freedoms and their guarantees; democracy, as well as the constitutional foundations of the organization and exercise of state power. Later, with the advent and development of the XIX century. science of constitutional law, then jurists substantiated the key principles of organization and exercise of state power in a constitutional state. Most of them (rule of law, separation of powers and system of balances between branches of state power, parliamentary government, responsibility of the state to citizens and civil society, etc.) remain relevant and are enshrined in the constitutions of Ukraine and foreign states in the XXI century.

Keywords: state, constitutional state, state power, constitutional principles organization and exercise of state power, constitutionalism, science of constitutional law.

Постановка проблеми. З появою політико-правового феномену держави з’являється парадигма щодо оптимальної організації державної влади і ефективних механізмів її здійснення. Мислителі Античності, філософи епохи Відродження, учені-конституціо-

налісти Нового та Новітнього часів, а також сучасні правознавці прагнуть виявити і систематизувати найбільш дієві принципи реалізації держави як у суспільстві, так і на міжнародній арені, серед інших суверенних держав. І хоча на сьогодні серед правників

не існує єдиної думки про вичерпну систему конституційних принципів організації та здійснення державної влади, оскільки одні з них втрачають актуальність, а натомість з'являються інші, низка таких принципів усе ж мають універсальний характер й продовжують діяти з часу їх закріплення в перших конституціях і конституційних актах і донині.

Українська конституційно-правова думка сформувалася раніше, ніж Україна виборола національну державність. Численні дискусії про закріплення та реалізацію конституційних засад організації та здійснення державної влади в Україні показали, що конституційно-правова реформа, яка проводиться в Україні вже тривалий час, потребує нових відходів та відповідалного ставлення до неї. Саме тому є необхідність науково обґрунтованих та реалістичних пропозицій та рекомендацій, які спрямовані на утвердження та реформування державної та самоврядної влади.

Аналіз останніх публікацій за проблематикою. Загальнотеоретичні питання щодо конституційних основ державної влади і механізмів її реалізації є одними із найбільш досліджуваних у науці конституційного права з часу утвердження цієї науки. На відміну від філософських творів Ф. Бекона, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є та інших мислителів епохи Відродження, які були покладені в основу доктрини класичного європейського та американського конституціоналізму, дослідження учених-конституціоналістів у XIX започатковують науково-методичні підходи щодо пізнання принципів побудови і функціонування державної влади, заснованої на кон-

ституціях і конституційних актах. Такі дослідження стосуються вже не лише загальнотеоретичних принципів конституційної держави (верховенство права, поділ влади і ін.), а й аналізують дію цих принципів на практиці, після їх закріплення в конституціях та реалізації в конституційній правозастосовній діяльності. Власне, і сама категорія «конституційна держава» набуває сенсу в дослідженнях учених-конституціоналістів. Зокрема, С. Котляревський на поч. XX ст. писав, що в конституційній державі «... *будь-який повноправний громадянин через своїх представників є учасником у створенні такого акта державної волі, який іменується законом ...*» [1, с. 9].

На відміну від робіт попередньо згаданих фундаторів конституційної доктрини, праці вітчизняних і зарубіжних учених-конституціоналістів XIX – поч. XX ст. (І. Андреевский [2], Й. Блюнчлі [3], О. Градовський [4, 5], Г. Еллінек [6], А. Есмен [7], М. Ковалевський [8], Ф. Кокошкін [9], Ф. Кольб [10, 11], М. Коркунов [12, 13], С. Корф [14], С. Котляревський [15], М. Лазаревський [16], Л. Петражицький [17], М. Реннекамф [18], О. Романович-Славатинський [19], М. Трубецкой [20], Е. Фріман [21], Б. Чичерін [22, 23], Л. Штейн [24] і ін.), присвячені засадам організації та здійснення державної влади, на сьогодні менш відомі для сучасних правознавців.

Метою статті є аналіз, узагальнення та систематизація здобутків української та зарубіжної політико-правової та конституційної думки XIX – поч. XX ст. щодо дослідження основоположних засад організації та здійснення державної влади в конституційній державі та визначення впли-

ву відповідних наукових здобутків на сучасну теорію конституційного права, а також на конституційну правотворчу та правозастосовну діяльність.

Виклад основного матеріалу. Дослідження конституційних засад організації та здійснення державної влади отримали своє нове звучання після появи перших конституцій і конституційних актів, які закріпили здобутки т.з. «великих революцій» [25, с. 64-92] початку буржуазної епохи в Нідерландах, Англії, США, Франції, Польщі та ін. держав. Поява перших буржуазних конституцій у Європі та Америці збагатила традиційні механізми правового регулювання щонайменше трьома основними предметами: права і свободи людини та їх гарантії; народовладдя, а також конституційні основи організації та здійснення державної влади.

Підготовка та прийняття нових конституцій і конституційних актів, таких як білі й декларації про права людини, та їх реалізація зумовили трансформацію філософської та політико-правової думки епохи Відродження (Ф. Бекон, Дж. Локк, Дж. Міл, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є і ін.) в науку конституційного права. Чільне місце для перших дослідників теорії та практики конституціоналізму становили питання суверенітету, як джерела формування та здійснення публічної влади у державі, питання контролю з боку народу та громадян за державою, обмеження влади монарха парламентом, розбудови системи стримувань і балансів між гілками влади тощо.

Фундатори конституційно-правової науки XIX ст. у державах Європи і Америки не лише переосмислювали і розвивали вчення мислителів Античності про державну владу та ме-

тоди і форми її здійснення. Як писав М. Ковалевський, *«теорія народного самодержавства, яку традиційно пов'язують з іменем Руссо, має віддалене минуле ... Афіни, Спарта та Рим дають нам найбільш характерні зразки народного самодержавства»* [8, с. 1]. Вони також враховували тогочасні потреби конституційного державотворення. Конституційні держави, які утверджуються в XVII-XIX ст. в Англії, Нідерландах, Франції, Польщі, США і ін. державах, не мали аналогів за часів Античності. Водночас, цінності гуманізму, свободи, народовладдя, поваги до людини, закладені іще в Давній Греції та Давньому Римі, стали доктринальною основою класичного європейського та американського конституціоналізму.

Щодо цієї дослідницької парадигми М. Лазаревський писав наступне: *«Класичний, традиційний поділ держави на монархію, аристократію та демократію, що йде іще від Аристотеля й покладає що основу число правлячих (один, обрані, всі), не зважаючи на те, що його можна зустріти іще у письменників XIX ст., безперечно має бути залишеним, тому що, з одного боку, цей поділ устанавлює такого роду типи (держав – З.К.), яких у теперішній час не існує (аристократія), тоді як з іншого боку, під ці типи не можуть бути підведені існуючі форми правління, до прикладу – конституційні монархії»* [16, с. 63].

Дійсно, нові політико-правові реалії, які утвердилися після успіхів буржуазних революцій та закріплення їх цінностей і принципів у конституціях держав Європи і Америки, вимагали нових, більш прикладних, ніж філософія, знань. Зазначене сприяло появі нових за своїм змістом досліджень, предметом яких стають конституція та

організація публічної влади у державі. Сучасні дослідники витоків науки конституційного права фактично безпрограшно називають таких загальновідомих учених, як Ф. Бекон, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейн і ін. Але, звертаючись до витоків науки конституційного права, слід згадати і учених, які власне запроваджують в науковий обіг категорії «конституція» чи «конституційна держава».

Одним із таких мислителів можна вважати швейцарського адвоката та публіциста Ж.-Л. де Лолма, який в кін. XVIII ст. видав в Амстердамі роботу «Конституція Англії або стан Англіїського правління, порівняного з Республіканською формою та іншими Європейськими Монархіями», яка з часом була переведена на багато мов і набула неабиякої популярності в багатьох європейських державах, та стала одним із важливих джерел європейської науки конституційного права. У 1806 році ця робота була перекладена М. Татіщевим на російську мову. У ній Ж.-Л. де Лолм вичерпно визначив принцип конституційної монархії, як влади короля, обмеженої Парламентом. Зокрема, він писав: «... хоча Король Англії має право набирати військо і озброювати кораблі, але без підтримки свого Парламенту не може утримувати їх. Він може жалувати місця та достоїнства; але без Парламенту свого не може визначати винагороду. Він може оголошувати війну, але без Парламенту він її не може вести. Тобто, Королівська могутність, наскільки б не були великими його переваги, без влади накладати податки, є велике тіло, що немає в собі початку свого руху, корабель, скажемо, абсолютно споряджений, з під якого водночас Парламент може,

коли захоче, відвести воду та посадити його на мілину, або ж знову спустити на воду, надавши субсидії» [26, с. 77-78].

Інший швейцарський політик і юрист Й. Блюнчлі у своїй роботі «Загальне державне право», виданій у сер. XIX ст., відстоював позиції історичної школи права щодо формування держави і здійснення нею своєї влади, і пише: «Історична школа відчуває себе абсолютно задоволеною тим положенням, що держава є тілом народного суспільства. Вона виводить державу з природи і потреби нації й обмежує її нацією» [3, с. 37].

Натомість, професор Віденського університету Л. Штейн, обгрутовуючи органічну, або вольову теорію державної влади, у сер. XIX ст. так писав про підстави реалізації державної влади: «У землях та народів держава має свою індивідуальність. ... Державна воля є у кожній державі, але вільної державної волі вона досягає лише після тривалої роботи історії, при жорсткій боротьбі за розвиток. ... Діяльність держави виникає, коли органічно сформована в державному устрої воля починає здійснювати себе в фактичних життєвих відносинах» [24, с. 4-5].

Відзначимо, що правознавці, які проживали у XIX ст. в Російській імперії тяжіли до знань про принципи організації та здійснення державної влади у державах Західної Європи, в яких діяли конституції. До прикладу, в 1866 році Б. Утіним і К. Кавеліним було перекладено та видано збірку наступних праць: К. Бідерман «Представницькі установи з народними виборами»; Й. Гельд «Політичні та соціальні дії різних політичних виборчих систем»; Р. Гнейст «Представницька система в Англії. Історичний нарис»; Г. Вайца

«Утворення народного представництва»; В. Козегартен «Народні вибори і народовладдя в їх політичних і громадських діях, особливо в застосуванні до нашого часу» [27].

Помітним був також і інтерес до досліджень конституційних принципів функціонування державної влади у США, про що свідчать переклади робіт тогочасних американських учених. Зокрема, йдеться про роботи А. де Токвіля «Демократія в Америці» (видано в м. Києві в 4-х томах у 1860 р.) [28, 29], Дж. Брайса «Американська Республіка» (видано в 3-х частинах, починаючи з 1889 р.) та інші. Особливістю названих робіт було те, що вони являли собою аналіз європейцями конституційних засад і особливостей здійснення влади у США. Зокрема, згадуваний Дж. Брайс писав щодо цього: *«Коли наш подорожуючий повертається додому, його засипають різноманітними питаннями ... Обдаровані ж спостережним розумом європейці уже починають, з задоволенням чи сумом, усвідомлювати значний і постійно посилюючийся вплив Сполучених Штатів, – починають усвідомлювати, що цим Штатам визначена блискуча роль в розповсюдженні цивілізації»* [30, с. 2]. Але, ці роботи не є путівниками, вони містять глибокий аналіз цінностей і принципів організації та здійснення державної влади у США, а також розбивають міфи, породжені в колишньому СРСР про архаїчність і самоізоляцію науки державного (конституційного) права на теренах Російської імперії в XIX ст. Хоча, це і не применшує стримуючу роль цензури в розвитку тодішньої політико-правової думки.

У другій пол. XIX ст. держава також досліджувалась з точки зору феноме-

нології розвитку цивілізації та культури. Зокрема, Ф. Кольб у своєму дослідженні «Історія людської культури», виданому в 1846 році, та перевиданому в другій пол. XIX ст. у багатьох тогочасних державах, включаючи Російську імперію, всебічно та системно дослідив особливості становлення державності в народів Сходу та в Античних державах. На окрема увагу заслуговує дослідження Ф. Кольбом передумов революцій в Англії та Франції, їх вплив на модернізацію цих держав і докорінну зміну методів та форм організації й здійснення державної влади в умовах унормування в конституційних актах Англії та конституціях Франції відповідних принципів верховенства права та демократії. Зокрема, Ф. Кольб звертає увагу, що *«при оцінці тієї колосальної події, яку ми зevamo Французькою революцією, як правило, мають на увазі, якщо не виключно, то переважно, ті зміни, які вона здійснила у формах правління»* [11, с. 515].

Інший англійський учений Е. Фріман розглядав державу в її історичному розвитку, зосередившись на виявленні закономірностей розвитку держав Античності, та дійшов висновку, що загальні поняття про державу слід розглядати у двох формах: *«як міста, і як племені, яке розвинулося в націю»* [21, с. 122]. Очевидно, ця наукова точка зору має право на існування й на сьогодні. Але, поява нових і трансформація (революції, реформи, війни за об'єднання) існуючих держав у Європі та Америці в XVIII ст., з підпорядкуванням їх діяльності конституційним принципам, започаткувало розбудову насамперед національних конституційних держав. Хоча, в тогочасній Європі залишилось багато «міст-держав»

(Ватикан, Мальта і ін.), здійснення влади яких відбувалось без конституцій, на інших цінностях і принципах, зокрема, сакрального характеру.

Питання про конституційно-правову природу держав і засади здійснення їх влади не могли обмежитись історичними і культурологічними диспуатами, і вимагали системних конституційно-правових досліджень. І такі роботи почали з'являтися в професорів конституційного (державного) права, яка працювали у європейських університетах. Відому популярність в Європі мала й робота А. Есмена «Загальні основи конституційного права», в якій держава визначалась як «юридичне уособлення нації; ... суб'єкт і втілення суспільної влади» [7, с. 3]. Здійснення державою своїх завдань А. Есмен пов'язував з правлінням (*gouvernement*), яке в загальному вигляді передбачало «відправління сувереном державної влади» та зводилось до таких функцій, як «... охорони і захисту нації від зовнішніх нападів, в підтримці порядку всередині й у відправленні правосуддя» [7, с. 9]. Таким чином, реалізацію державної влади А. Есмен вбачав у системі функцій, яку здійснює держава.

Одночасно з цим, А. Есмен одним із перших у європейській правничій науці відніс питання здійснення державної влади до об'єктів конституційно-правових досліджень. Зокрема, він наголошував, що саме «форма держави, форма правління, визнання та гарантування прав особи – такі природні та необхідні об'єкти конституційного права» [7, с. 18].

На межі століть, у 1900 році вийшла в світ фундаментальна робота Г. Еллінека «Загальне учення про державу», в

якій учений, що працював у різний час у німецьких, австро-угорських і швейцарських університетах, системно і послідовно розкриває теорію, методологію та історію держави. У цій праці Г. Еллінека вивчені завдання вчення про державу, а також питання методології, зокрема особливості застосування історичного та юридичного методів для пізнання держави; здійснено огляд історії учень про державу; визначено поняття, сутність і типи, у тому числі історичні, держав; досліджено проблематику виникнення та припинення держави; розглянуто співвідношення держави і права, а також питання властивостей державної влади, її структури (органів), функцій тощо. Одним із наукових здобутків Г. Еллінека стало дослідження ним питання про правосуб'єктність держави як соціальної корпорації. Учений визначав у цьому контексті поняття держави як «... наділеної первинною владою територіальну корпорацію» [6, с. 193].

Доволі ґрунтовний науковий доробок щодо конституційних засад організації та здійснення державної влади було сформовано в другій пол. XIX – на поч. XX ст. правознавцями, у тому числі й українськими, які проводили свої наукові розвідки в університетах Російської імперії. Хоча, С. Корф свого часу писав про те, що наука державного права започатковується в Російській імперії значно пізніше, ніж у Західній Європі, лише з сер. XIX ст., що пояснювалось ним «загальною слабкістю розроблення правознавчих наук; ... політичним тиском і цензурою; ... недостатнім на поч. XIX ст. розвитком російської культури і тодішнього розумового рівня російського суспільства» [14, с. 7].

Що ж до української науки державного (конституційного) права, то її розвиток відчутно стримувався, окрім цього, ще й відсутністю національної держави і конституції. Хоча, не можна оминати увагою роботи відомих українських правників, які працювали в Імператорському університеті Св. Володимира в Києві (М. Ковалевський, П. Лодій, М. Рененкамф, О. Романович-Славатинський, В. Сокольський, М. Лазаревський і ін.), тести яких на сьогодні відроджені сучасними українськими ученими-конституціоналістами [31]. Зокрема, П. Лодій у своїй роботі «Теорія загальних прав, що містить в собі загальне вчення про Природне Загальне Державне право» (1828 р.) ототожнював державу та громадянське суспільство, які спільно прагнули до єдиної мети, утвердження добробуту, єдності сили і волі. Саме на цих принципах, на думку П. Лодія, має базуватися верховна державна влада, що уповноважена виключним правом управляти суспільством і громадянами, які є «найсильнішими пружинами Державної машини» [31, с. 28].

Тогочасні учені-конституціоналісти пропонували, у першу чергу, власні визначення держави, або ж інтерпретації здобутків вище проаналізованих західноєвропейських правників. До прикладу, проф. І. Андрієвський одним із перших, запропонував розуміти під державою «суспільство вільних людей, які живуть на певному земному просторі, під однією спільною для них владою (верховною) ...» [2, с. 1]. У свою чергу, Б. Чичерін визначав державу як «... союз народу, зв'язаного законом в єдине ціле, що управляється верховною владою для суспільного блага» [22, с. 3].

Схоже до цитованого визначення держави Б. Чичеріним наводить і Є. Трубецкой у своїй «Енциклопедії права» (1908 р.). Він визначав, що «... держава є союзом людей, який здійснює владу самостійно та виключно в межах визначеної території» [20, с. 223]. Інший правознавець, один із фундаторів конституційно-правової науки досліджуваного нами періоду Ф. Кокошкін визначав державу як «територіальний союз, який має самостійну організацію та наділений самостійною (первинною) владою» [9, с. 6].

Разом із тим, тогочасні правознавці не обмежувались обґрунтуванням категорії «держава», а формували власні концепції та теорії принципів організації та здійснення державою своєї влади. Так, професор Імператорського університету Святого Володимира в м. Києві М. Рененкамф, визнаючи у своїх «Нарисах юридичної енциклопедії» територію, народ та державну владу основними складниками держави, наступним чином охарактеризував властивості державної влади і конституційні принципи її організації та діяльності. «Державна влада є вищою, такою, що не допускає існування іншої рівної влади; є безперечною, доки існує держава, і як повне відображення єдиного державного життя, є єдиною. У застосуванні та реалізації своєї задачі єдина державна влада розподіляється на окремі види, за властивостями обов'язків та за органами, яким вона ввірена; головні з них по суті: законодавча, урядова (виконавча та адміністративна) і судова. Види державної влади мають підпорядковуватися загальній державній владі; але по відношенню одна до іншої, та в колі своїх найближчих обов'язків, вони

користується відомим ступенем незалежності» [18, с. 48-49]. На наш погляд, обгрунтовані М. Ренненкампом у другій пол. XIX ст. принципи формування та функціонування державної влади значною мірою зберігають свою актуальність донині.

Інший український учений-конституціоналіст О. Романович-Славатинський на початку 70-х років XIX ст. писав: «У кожній державі, яким би не був спосіб її правління, існує відома система влад і установ, що склалася історично й має своєрідну організацію, яка визначилась або прадавнім звичаєм нації, як наприклад установи Англії, засновані головним чином на її *соттон law*, або писаним позитивним законом, як наприклад більша частина установ континентальних держав ... Але, як не розрізняються між собою ці влади і установи, у всіх державах вони складаються з Верховної влади, із влад їй підпорядкованих – установ і посад, із народу, який бере участь в управлінні державою, у більшій чи меншій мірі, зумовленої усталеним в державі способом правління» [19, с. 1]. Не складно помітити, що О. Романович-Славатинський, як і багато інших учених-конституціоналістів того часу, здійснює свої висновки про основи організації державної влади на підставі аналізу досвіду конституційного державотворення в Західній Європі.

Помітне місце в дослідженні проблем конституційних засад організації та здійснення державної влади займають і роботи професора О. Градовського, який свого часу працював чиновником з особливих доручень при Харківському губернаторі та якого О. Романович-Славатинський називав «поважним і талановитим співбратом

по науці» [19, с. 1]. Зокрема, у роботі «Початки російського державного права» (1875-1901 р.) О. Градовський обгрунтовував значення принципу конституційності для функціонування держави. Зокрема, він писав: «Сутність конституційного устрою полягає саме у тім, що сукупність юридично сформульованих основних початків державного устрою (конституція) має обов'язкову силу для всіх влад у державі. Сама законодавча влада зв'язана конституцією. Закони, які виходять від неї, мають бути конституційними; в іншому випадку вони не мають юридичної сили» [4, с. 1].

У менш відомій сучасникам роботі «Політичні теорії XIX століття» О. Градовський звертає увагу на походження державної влади і, критикуючи Ф. Бюше, робить висновок, що «... організація суспільних сил має обов'язково прийняти державний характер; суспільству ніде організуватися, окрім держави; будь-яка сила суспільства повинна стати державною владою» [5, с. 124-125]. Тим самим, О. Градовський підкреслював важливість легітимності державної влади, її походження від суспільства та підтримки ним.

Важливий вплив на формування теоретичних знань про державу та основоположні принципи організації та реалізації державної влади справили і роботи М. Коркунова. Зокрема, він не лише аналізував основні, найбільш поширені в юридичній науці методологічні підходи до визначення держави, а й пов'язував останню з володарюванням, як основною функцією держави. Зокрема, М. Коркунов писав: «Вирізняльною особливістю держави як особливої форми людських відносин, є примусове володарювання. Держа-

ва є насамперед володарюванням» [12, с. 24-25]. Таким чином, М. Коркунов пов'язував основні властивості держави насамперед з методами і формами здійснення нею влади.

Значною постаттю в правничій науці кін. XIX – поч. XX ст. є вихованець Університету Св. Володимира Л. Петражицький. Зокрема, у своїй роботі «Теорія держави і права в зв'язку з теорією моральності» (1907 р.) писав про природу державної влади, що вона є «... соціальною службовою владою. Вона не «волею», яка може робити, що завгодно, спираючись на силу, як помилково вважають сучасні державознавці, а є приписуваною відомим особам правовою психікою цих осіб і інших загальноправо повелінь й інших впливів на підлеглих для виконання обов'язку турботи про спільне благо. Найважливішим служінням спільному благу з боку державної влади є служіння праву; і державна влада є владою службовою передусім і переважно по відношенню до прав громадян і права загалом» [17, с. 154]. На нашу думку, Л. Петражицькому вдалося вмістити у наведеному вище положенні про державну владу не лише особливості обґрунтованої ним психологічної теорії держава і права, а й передові ідеї щодо верховенства права, поваги до прав громадян і моральності державної влади і методів її реалізації.

Ліберальні та лібертаріанські погляди не були чимось екстраординарним для науковців тієї епохи. Аналізуючи лібертаріанські погляди Т. Пейна, В. Гумольда та інших мислителів про державу, яка мала охороняти приватну власність громадян і їх безпеку, обмежившись цим щодо своїх обов'язків до суспільства, Б. Чичерін у своїй роботі «Власність і держава» писав наступне: «Держава у своїй

діяльності може переслідувати подвійну ціль: негативну та позитивну. Перша полягає в усуненні зла, або у встановленні безпеки, друга – у сприянні добробуту громадян» [23, с. 457].

Заслугує на увагу й робота С. Котляревського «Конституційна держава. Досвід політико-морфологічного огляду» (1907 р.), в якій учений розкрив зв'язок конституційної держави і народного суверенітету, як джерела державної влади, а також з правами громадян. Зокрема, учений писав, що «... важливе питанням з точки зору політичної морфології полягає в тому, які риси державного устрою найбільше сприяють забезпеченню цих індивідуальних прав» [15, с. 85]. Тим самим, С. Котляревський, одним із перших відзначив утвердження та захист конституційних прав і свобод як пріоритетну мету діяльності конституційної держави.

Але С. Котляревський виявився не єдиним правознавцем, який формував теоретичні основи конституційної держави на поч. XX ст. Так, інший правознавець С. Корф вважав конституційну державу історичною формою розвитку держав, характерною для «культурних народів» та такою, що виникає під впливом «зростаючої освіти і національної самосвідомості». При цьому С. Корф пов'язував, хоча й не ототожнював, конституційну державу з правовою державою та писав, що «... конституційною державою ми називаємо таку, в якій діє парламент (народне представництво, що беру участь в здійсненні законодавчої влади), а правовою державою – ту, в якій правом забезпечені громадянські свободи і участь народу (в різноманітних формах) в здійсненні функцій державної влади...»

[14, с. 53]. Проаналізовані нами роботи учених-конституціоналістів кін. XIX – поч. XX ст. не вичерпують багатоманітність досліджень конституційних засад організації та здійснення державної влади.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Аналіз, узагальнення та систематизація здобутків української та зарубіжної політико-правової та конституційної думки XIX – поч. XX ст. щодо дослідження основоположних засад організації та здійснення державної влади в конституційній державі дозволяє зробити висновок, що наукове обґрунтування концепту конституційної держави стало не лише вінцем тогочасної правничої думки, а й втілило очікування підданих Російської та Австро-Угорської імперій, до складу яких входили і українські землі, на демократичну конституцію, яка б відповідала цінностям і принципам організації державної влади у Англії, Франції чи США.

Одночасно з цим, на підставі проведеного аналізу конституційно-правової спадщини українських і зарубіжних правників XIX – поч. XX ст., можемо зробити висновок, що їм вдалося не лише комплексно обґрунтувати поняття держави, а й визначити систему основоположних конституційних цінностей і засад, покладених в основу діючих (Англія, Франція, США і ін.), або бажаних на той час конституційних держав. Йдеться про верховенство права та верховенство конституції; повагу до прав людини і їх захист; демократію, народний суверенітет та народне представництво; поділ влади та систему балансів між її гілками; парламентаризм тощо. На жаль, у багатьох випадках ця важлива консти-

туційно-правова спадщина була втрачена і навіть знищена у колишньому СРСР, а погляди т.з. «дореволюційних» правників, які не суперечили ідеології КПРС, беззастережно привласнювалися окремими представниками радянської науки державного права. Але конституційно-правова думка учених, які досліджували принципи організації та функціонування державної влади у XIX – поч. XX ст., потребує свого відродження та переосмислення, використання в сучасному конституційному державотворенні України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. С.-Петербург: Типограф. Альтшулера, 1907. С. 9. (250 с.).
2. Андреевский И. Русское государственное право. Том I. Введение и Часть I. О правительстве. Санктпетербург: Изд. М.О. Вольфа, 1866. 496 с.
3. Блюнчли И. Общее государственное право. Пер. с третьего изд. / Под ред. проф. О.М. Дмитриева. Москва: В Университ. типограф., 1865. 232 с.
4. Градовский А.Д. Начала русского государственного права. В 2 т. Том 1. О государственном устройстве. Под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2006. 470 с.;
5. Градовский А.Д. Политическая теория XIX ст. // Градовский А.Д. Собрание сочинений. Том третий. С.-Петербург: Типограф. М.М. Стасюлевича, 1899. С. 1-268.
6. Еллинек Г. Общее учение о государстве. Вступ. Стат. И.Ю. Козлихина. С.-Петербург: Изд-во: «Юридический центр Пресс», 2004. 752 с.
7. Эсмен А. Общие основания конституционного права. Пер. с франц. Под ред. Проф. В. Дерюжинского. С.-Петербург: Типограф. Б.М. Вольфа, 1898. 357 с.

8. Ковалевский М. От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Рост государства и его отражение в истории политических учений. Том I. Москва: Типогр. Т-ва И.Д. Сытина, 1906. 520 с.
9. Кокошкин Ф.Ф. Лекции по общему государственному праву. Под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. Москва: «Зерцало», 2004. 312 с.
10. Кольб Ф. История человеческой культуры. Пер. Н. Белозерской и Марка-Вовчка. Том I. С.-Петербург: Изд-во книготорг. С.В. Звонарева, 1872. 505 с.;
11. Кольб Ф. История человеческой культуры с очерком форм государственного правления, политики, развития свободы и благосостояния народов. Том II. Пер. с 3-го, перераб. изд.; Под ред. А.А. Рейнгольда. Киев-Харьков: Южно-Русское Книгоиздательство Ф.А. Иогансона, 1896. 588 с., IV с.
12. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Том I. Введение и общая часть. Изд. седьмое. С.-Петербург: Типограф. М.М. Стасюлевича, 1909. 623 с.;
13. Коркунов Н.М. История философии права. Пособие к лекциям; Изд-е шестое. С.-Петербург: Типограф. М.М. Стасюлевича, 1915. 502 с.
14. Корф С.А. Русское государственное право. Часть I. Москва: Поставщик Двора Его Величества – Товарищество «Скоропечатная А. А. Левенсон», 1915. 315 с.
15. Котляревский С.А. Конституционное государство. Опыт политико-морфологического обзора. С.-Петербург: Типогр. Альшуллера, 1907. 250 с.
16. Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву. Том I. Конституционное право. С.-Петербург: Типогр. С-Пб. Акц. Общ. «Слово», 1908. 509 с.
17. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности // Петражицкий Л.И. Вибрані праці: У 2 кн. Книга 2. Уклад.: І.С. Гриценко, В.А. Короткий; за ред. І.С. Гриценка. С. 154. Київ: Либідь, 2011. 544 с.
18. Ренненкампф Н.К. Очерки юридической энциклопедии. Изд. второе, исправл. и допол. Киев: Изд. Н.Я. Оглоблина, 1880. 284 с.
19. Романович-Славатинский А.В. Система Русского государственного права в его историко-догматическом развитии, сравнительно с Государственным Правом Западной Европы. Часть I. Основные государственные законы. Киев: Типограф. Г.Л. Фронцкевича, 1886. 299 с.
20. Трубецкой Е.Н. Энциклопедия права. Москва: Товарищ. Скоропечати А.А. Левинсона, 1908. 224 с.
21. Фриман Э. Сравнительная политика и единство истории. Лекц. читанная в Кембриджском ун-те. Пер. с англ. Н. Коркунова. С.-Петербург: Изд. Л.Ф. Пантелеева, 1880. 368 с.
22. Чичерин Б.М. Общее государственное право; под ред. и с предисл. В.А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2006. 536 с.;
23. Чичерин Б.Н. Собственность и государство. Часть вторая. Москва: Типогр. П.П. Брискорн, 1885. 457 с.
24. Штейн Л. Учение об управлении и Право управления со сравнением литературы и законодательства Франции, Англии и Германии. Пер. с нем. под. ред. И.Е. Андриевского. С.-Петербург: Изд. А.С. Гиероглифова, 1874. 594 с.
25. Федоренко В.Л. Конституціоналізм і революції / В.Л. Федоренко // Право України. – 2018. – № 4. – С. 64-92.
26. Лолм де Г. Конституция Англии или состояние Английского Правления, сравненного с Республиканской формой и с другими Европейскими Монархиями. В двух том. Пер. с франц. И. Татищева. Том первый. Москва: В Университ. типограф, 1806. С. 77-78.
27. Конституционное начало, его историческое развитие и его взаимодействие с политическим и общественным бытом государств и народов. Издано бароном А. Гакстаузенем. В двух частях. Пер. с нем. Б. Утина и К. Кавелина. С.-Петербург: В типограф. И. Тиблена и Ко., 1866. 477 с.
28. Токвиль А.Д. Демократия в Америке. Пер. с двенадцатого изд. А. Якубовича. Том первый. Киев: В Типограф. А. Гаммершмида, 1860. 278 с.

29. Токвиль А.Д. Демократия в Америке. Пер. с пятого изд. А. Якубовича. Том четвертый. Киев: В Типограф. И. и А. Давиденко, 1860. 264 с.

30. Брайс Дж. Американская Республика. В трех частях. Пер. В.Н. Неведомского. Москва: Изд. К.Т. Солдатенкова, 1889. С. 2. (503 с.).

31. Антологія української юридичної думки. В 6 т. Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Том 4: Конституційне (державне) право. Упорядн.: В. Ф. Погорілко, О.В. Батанов, В.Л. Федоренко; відп. Ред. В.Ф. Погорілко. Київ: Видавн. Дім «Юридична книга», 2003. 600 с.

REFERENCES:

1. Kotlyarevskiy, S. A. (1907). *Konstitutsionnoe gosudarstvo. Opyt politiko-morfologicheskogo obzora [Constitutional state. The experience of political and morphological review]*. Saint Petersburg: Tipogr. Altshulera [in Russian].

2. Andreevskiy, I. (1866). *Russkoe gosudarstvennoe pravo. Tom I. Vvedenie i Chast I. O pravitelstve [Russian state law. Volume I. Introduction and Part I. About the government]*. Saint Petersburg: Izd. M.O. Volfa [in Russian].

3. Bluntschli, J. K. (1865). *Obshchee gosudarstvennoe pravo [General state law]*. O. M. Dmitriev (Eds.). Moscow: V Universit. tipograf. [in Russian].

4. Gradovskiy, A. D. (2006). *Nachala russkogo gosudarstvennogo prava. Tom 1. O gosudarstvennom ustroystve [The beginning of Russian state law. Volume 1. On the state system]*. V. A. Tomsinov (Eds.). Moscow: Zertsalo [in Russian].

5. Gradovskiy, A. D. (1899). *Politicheskaya teoriya XIX st. Sobranie sochineniy. Tom tretiy [Political theory of the XIX century. Collected works. Volume 3]*. (pp. 1-268). Saint Petersburg: Tipograf. M.M. Stasyulevicha [in Russian].

6. Jellinek, G. (2004). *Obshchee uchenie o gosudarstve [General Doctrine of Law and State]*. Saint Petersburg: Izd-vo: «Yuridicheskii tsentr Press» [in Russian].

7. Esmein, A. (1898). *Obshchie osnovaniya konstitutsionnogo prava [General grounds of constitutional law]*. V. Deryuzhinskiy (Eds.). Saint Petersburg: Tipogr. B.M. Volfa [in Russian].

8. Kovalevskiy, M. (1906). *Ot pryamogo narodopravstva k predstavitel'nomu i ot patriarkhalnoy monarkhii k parlamentarizmu. Rost gosudarstva i ego otrazhenie v istorii politicheskikh ucheniy [From direct democracy to representative and from patriarchal monarchy to parliamentarism. The growth of the state and its reflection in the history of political studies]*. (Vols. 1). Moscow: Tipogr. T-va I.D. Sytina [in Russian].

9. Kokoshkin, F. F. (2004). *Lektsii po obshchemu gosudarstvennomu pravu [Lectures on general state law]*. V. A. Tomsinov (Eds.). Moscow: «Zertsalo» [in Russian].

10. Kolb, G. F. (1872). *Istoriya chelovecheskoy kultury [Geschichte der Menschheit und der Kultur]*. (N. Belozerskaya, Marko-Vovchek, Trans). (Vols. 1). Saint Petersburg: Izd-vo knigotorg. S.V. Zvonareva [in Russian].

11. Kolb, G. F. (1896). *Istoriya chelovecheskoy kultury s ocherkom form gosudarstvennogo pravleniya, politiki, razvitiya svobody i blagosostoyaniya narodov [The history of human culture with a sketch of the forms of government, politics, the development of freedom and welfare of peoples]*. (Vols. 2). (3rd ed.). A. A. Reyngoldt (Eds.). Kiev-Kharkov: Yuzhno-Russkoe Knigoizdatelstvo F.A. Iogansonova [in Russian].

12. Korkunov, N. M. (1909). *Russkoe gosudarstvennoe pravo. Tom I. Vvedenie i obshchaya chast [Russian state law. Volume I. Introduction and general part]*. (7th ed.). Saint Petersburg: Tipograf. M. M. Stasyulevicha [in Russian].

13. Korkunov, N. M. (1915). *Istoriya filosofii prava [History of philosophy of law]*. (6th ed.). Saint Petersburg: Tipograf. M.M. Stasyulevicha [in Russian].

14. Korf, S. A. (1915). *Russkoe gosudarstvennoe pravo [Russian state law]*. (Vols. 1). Moscow: Postavshchik Dvora Ego Velichestva-Tovarishchestvo «Skoropechatniya A. A. Levenson» [in Russian].

15. Kotlyarevskiy, S. A. (1907). *Konstitutsionnoe gosudarstvo. Opyt politiko-morfologicheskogo obzora [Constitutional state. The experience of political and morphological review]*. Saint Petersburg: Tipogr. Altshullera [in Russian].

16. Lazarevskiy, N. I. (1908). *Lektsii po russkomu gosudarstvennomu pravu. Tom 1. Konstitutsionnoe parvo [Lectures on Russian state law. Volume 1. Constitutional law]*. Saint Petersburg: Tipogr. S-Pb. Akts. Obshch. «Slovo» [in Russian].

17. Petrazhitskiy, L. I. (2011). *Teoriya prava i gosudarstva v svyazi s teoriyei npravstvennosti [The theory of law and the state in connection with the theory of morality]*. *Vybrani pratsi – Selected Works*. (Vols. 2). I. S. Gritsenko (Eds.). Kyiv: Lybid [in Russian].

18. Rennenkampf, N. K. (1880). *Ocherki yuridicheskoy entsiklopedii [Essays on the Legal Encyclopedia]*. (2nd ed., rew.). Kiev: Izd. N.Ya. Ogloblina [in Russian].

19. Romanovich-Slavatinskiy, A. V. (1886). *Sistema Russkogo gosudarstvennogo prava v ego istoriko-dogmaticheskom razvitii, sravnitelno s Gosudarstvennym Pravom Zapadnoy Evropy. Chast 1. Osnovnye gosudarstvennye zakony [The system of Russian state law in its historical and dogmatic development, in comparison with the State law of Western Europe. Part 1. Basic state laws]*. Kiev: Tipograf. G.L. Frontskevicha [in Russian].

20. Trubetskoy, E. N. (1908). *Entsiklopediya prava [Encyclopedia of Law]*. Moscow: Tovari-shchestvo Skoropechati A.A. Levinsona [in Russian].

21. Friman, E. (1880). *Sravnitel'naya politika i edinstvo istorii. Lekts. chitannaya v Ke-bridzhskom un-te [Comparative politics and the unity of history. Lectures read at the Cambridge University]*. (N. Korkunov, Trans). Saint Petersburg: Izd. L. F. Panteleeva [in Russian].

22. Chicherin, B. M. (2006). *Obshchee gosudarstvennoe parvo [General State Law]*. V. A. Tomsinov (Eds.). Moscow: Zertsalo [in Russian].

23. Chicherin, B. N. (1883). *Sobstvennost i gosudarstvo [Property and the state]*. (Vols. 2). Moscow: Tipogr. P.P. Briskorn [in Russian].

24. Stein, L. (1874). *Uchenie ob upravlenii i Pravo upravleniya so sravneniem literatury i zakonodatelstva Frantsii, Anglii i Germanii [The*

Doctrine of Governance and the Right of Governance with a Comparison of the Literature and the Law of France, England and Germany]. I. E. Andrievskiy (Eds.). Saint Petersburg: Izd. A.S. Gieroglifova [in Russian].

25. Fedorenko, V. L. (2018). *Konsty-tutsionalizm i revolyutsii [Constitutionalism and revolutions]*. *Pravo Ukrainy – Law of Ukraine*, 4, 64-92 [in Ukrainian].

26. Lolm, de G. (1806). *Konstitutsiya Anglii ili sostoyanie Angliyskogo Pravleniya, sravnen-nogo s Respublikanskoy formoy i s drugimi Ev-ropeyskimi Monarkhiyami [Constitution of En-gland or the state of the English Government, compared with the Republican form and with other European Monarchies]*. (I. Tatishchev, Trans). (Vols. 1). (pp. 77-78). Moscow: V Uni-versit. tipograf [in Russian].

27. *Konstitutsionnoe nachalo, ego istorich-eskoe razvitie i ego vzaimodeystvie s politich-eskim i obshchestvennym bytom gosudarstv i narodov. Izdano baronom A. Gakstgauzenom [The constitutional beginning, its historical development and its interaction with the political and social life of states and peoples. Published by Baron A. Hacksthausen]*. (1866). (B. Utin, K. Kavelin, Trans). Saint Petersburg: V tipograf. I. Tiblena i Ko. [in Russian].

28. Tokvil, A. D. (1860). *Demokratiya v Amerike [Democracy in America]*. (12th ed.). (A. Yakubovich, Trans). (Vols. 1). Kiev: V Tipograf. A. Gammershmida [in Russian].

29. Tokvil, A. D. (1860). *Demokratiya v Amerike [Democracy in America]*. (12th ed.). (A. Yakubovich, Trans). (Vols. 1). Kiev: V Tipograf. A. Gammershmida [in Russian].

30. Bryce, J. (1889). *Amerikanskaya Re-spublika [American Republic]*. (Vols. 1-3). (V. N. Nevedomskiy, Trans). Moscow: Izd. K.T. Soldatenkova [in Russian].

31. Shemshuchenko, Yu. S., Pohorilko, V. F., et al. (Eds.). (2003). *Antolohiia ukrainskoi yury-dychnoi dumky. Tom 4: Konstyutysiine (derzhavne) parvo [Anthology of Ukrainian Legal Thought. Vol. 4: Constitutional (State) Law]*. Kyiv: Vydavn. Dim «Yurydychna knyha» [in Ukrainian].